

**КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ФИЛОЛОГИЯ (ТҮРКОЛОГИЯ)**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГДЕГИ” “ТИЛ”
КОНЦЕПТИНИН АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ
ЭКВИВАЛЕНТТҮҮЛҮГҮ**

Кубатбек кызы Айкерим

**Жетекчи
ф.и.д., доц. Бурул Сагынбаева**

БИШКЕК- 2019

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Кубатбек кызы Айкерим
Университет	: Кыргыз-Түрк “Манас” Университети
Багыты	: Филология (Түркология)
Иштин даражасы	: Магистрдик диссертация
Беттердин саны	: xxi + 129
Бүтүргөн жылы	: 20.06.2019
Илимий жетекчиси	: ф.и.д., доц. Бурул Сагынбаева

Жусуп Баласагындын “Кутадгу билигдеги” “тил” концептинин азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленттүүлүгү

Диссертациялык ишти изилдөөнүн негизги объектиси болуп, иштин аталышынан эле маалым болуп тургандай, “Кутадгу билигдеги” “тил” концепти эсептелет. Тагыраак айтканда, мындан он кылым мурда жазылган “Кутадгу билиг” поэмасындагы “тил” концептине лингвоконцептуалдык талдоо жүргүзүп, андагы айтылган ойлорду азыркы кыргыз тилиндеги тилге байланыштуу макалдар менен салыштыруу болуп саналат.

Жусуп Баласагын болжол менен 1015-1018-жылдары Карахандардын ордосу болгон Баласагын шаарында төрөлгөн. Ал акын, философ, илимпоз, мамлекеттик ишмер жана түрк тилдериндеги адабияттын негиз салуучусу болгон. Ал ордодо хандын кеңешчиси кызматын аткарып, бир нече тилди өздөштүргөн жана көркөм адабият, тарых, философия, астрономия, геометрия, география, химия, физика илимдеринен кабары бар болгон. Жусуп Баласагындын толук өмүр баяны тууралуу маалыматтар жокко эсе.

Анын “Кутадгу билиг” чыгармасы Кашкар шаарында 18 айда жазылып бүткөн. “Кутадгу билигдин” түп нускасы табылган эмес. Чыгарма бизге үч көчүрмө нускасы аркылуу жеткен. 1439-жылы алгачкы кол жазмасы табылып, ошол күндөн бери ар түрдүү өңүттө изилдөөнүн объектиси катары окумуштуулардын, илимпоздордун, түркологдордун бүйүрүн кызытып келет. Ал эми Кыргызстанда болсо 1965-жылдардан тартып изилдөө иштери жүргүзүлө баштаган. Азыркы күндө “Кутадгу билигди” тарыхый, философиялык, филологиялык, педагогикалык, социологиялык жактан изилдөө иштери улантылып жатат.

Адам баласынын күнүмдүк турмушундагы пикир алышуунун негизги куралы болгон тил кылымдардан бери ар түрдүү өңүттө изилдөөнүн объектиси болуп келген. Ал эми биз сөз кылып жаткан түрк элдеринин орток мурасы “Кутадгу билиг” тилдик өзгөчөлүк жактан изилдөөгө алынса да, тилге байланыштуу бейиттер, башкача айтканда, “тил” концепти диссертациялык деңгээлдеги изилдөөнүн объектиси болгон эмес. Чыгармадагы “тил” концептин ачып берүүчү код-ачкыч сөздөр, метафоралар, эпитеттер түрк элдеринин тилге байланыштуу ойлорун, дүйнө таанымын, маданиятын чагылдырат. Ортосун он кылым бөлүп турган эки доордун жашоо шарты, саясий абалы эки башка болгонуна карабастан жалпылыктар өтө көп экенин тана албайбыз. Мына ошол эки доордогу “тил” концептинин окшоштугу жана айырмачылыгын ачып көрсөтүү максатында “Кутадгу билигдеги” “тил” концептин азыркы кыргыз тилиндеги тилге байланыштуу макал-лакаптар менен салыштырууну чечтик.

Диссертациялык иш киришүүдөн сырткары үч чоң бөлүмдөн жана корутундудан турат. Киришүүдө иштин максатына тиешелүү илимий маселелер, ишти камтыган маалыматтардын көлөмү, колдонулган методдор, иштин кандай жана канчалык деңгээлде оң жыйынтыктар менен ишке ашкандыгы боюнча маалыматтар берилди.

Биринчи бөлүмдө Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” чыгармасы боюнча кенен сөз козголду. Албетте, чыгарма боюнча бүгүнкү күнгө чейин абдан көп изилдөөлөр жүргүзүлүп, көптөгөн маселелерге чекит коюлду. Ошого карабастан изилдөөнүн объектиси “Кутадгу билиг” болгондуктан ал боюнча окумуштуулардын пикирине таянып кенен маалымат берип өтүүнү туура көрдүк. Биринчи бөлүм

негизги төрт параграфтан турат. Биринчи параграф Жусуп Баласагын жана “Кутадгу билиг” боюнча жалпы маалыматтарды камтыйт. Экинчи параграфта “Кутадгу билигдин” кыргыз тил илиминдеги изилденүүсү, үчүнчү параграфта кыргыз тил илиминдеги “тил” концептинин изилдениши боюнча маалыматтар берилет. Изилдөө ишибиздин объектиси катары азыркы кыргыз тилиндеги тилге байланыштуу макалдар дагы каралгандыктан, биринчи бөлүмдүн төртүнчү параграфында кыргыз макал-лакаптарынын теориялык негизине учкай сереп салууну туура таптык.

Экинчи бөлүмдө Жусуп Баласагындын “Кутадгу билигдеги” “тил” концептине лингвоконцептуалдык талдоо жүргүзүлөт. Бул бөлүмдө “Кутадгу билигдеги” тилге байланыштуу бейиттерди иргеп алып, аларды когнитивдик-семантикалык топторго бөлүп талдадык. 1) Тилдин пайда-зыяны; 2) Тилдин сапаттык баалануусу; 3) Тилдин күчү; 4) Тилдин мурас катары баалануусу; 5) Тилдин тарбиялык мааниси. Бул бөлүмдө, жалпысынан, түрк элдери үчүн “тил” кандай мааниге ээ болгон? Жусуп Баласагын өз эмгегинде “тил” концептин кандай ачып берген? деген сыяктуу суроолорго жооп издегенге аракет кылабыз.

Ал эми үчүнчү бөлүмдө “Кутадгу билигдеги” “тил” концептин ачып берүүдөгү метафора, эпитет, кыймылдуу метафоралык код-ачкыч сөздөрдү азыркы кыргыз тилиндеги тилге байланыштуу макалдар менен салыштырып, ортодогу он кылым аралыктагы “тил” концептинин окшоштуктары менен айырмачылыктары көрсөтүлдү. Мына ушундай маалыматтардын негизинде диссертациялык иш корутунду менен жыйынтыкталды.

Ачык сөздөр: “Кутадгу билиг”, “тил”, концепт, лингвоконцептуалдык талдоо, макалдар, метафора, эпитет.

Yazar	ÖZ : Aykerim Kubatbek kızı
Üniversite	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Türkoloji
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xxi + 128
Mezuniyet Tarihi	: 20.06.2019
Tez Danışmanı	: Doç.Dr. Burul SAGINBAYEVA

Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" Adlı Eserindeki "Dil" Kavramının Çağdaş Kırgız Türkçesindeki Eşdeğerliliği

Yüksek lisans tezimizdeki araştırdığımız konu Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserindeki "Dil" kavramının çağdaş Kırgız Türkçesindeki Eşdeğerliliği'dir. Kısacası, bin sene önce yazılmış olan *Kutadgu Bilig* eserindeki "dil" kavramına lengüistik-kavramsal araştırma yaparak bulgularımızı çağdaş Kırgız Türkçesindeki dille ilgili atasözleriyle karşılaştırmaktır.

Yusuf Has Hacib 1015-1018. yıllar arası Karahanlı Devleti'nin başkenti olan Balasagun'da doğmuştur. Yusuf Has Hacib şair, felsefeci, bilim adamı, devlet adamı ve Türk edebiyatının kurucusudur. Yusuf, padişah sarayında danışman görevinde bulunarak birçok dil öğrenmiş ve edebiyat, tarih, felsefe, astronomi, geometri, coğrafya, kimya, fizik bilimlerinden haberdar olmuştur. Yusuf Has Hacib'in tam biyografisi hakkında kaynaklar bulunmamaktadır.

Onun *Kutadgu Bilig* destanı Kaşgar bölgesinde 18 ayda yazılmıştır (tamamlanmıştır). *Kutadgu Bilig*'in orijinali bulunmamıştır ve eser bizim günümüze üç nüsha halinde ulaşmıştır. 1439 yılında ilk nüshası bulunduğundan itibaren her türlü alanda araştırmalar yapılarak bilim adamlarının, türkologların ilgisini çekmiştir. Kırgızistan'da ise 1965 yılından sonra araştırmalar yapılmaya başlamıştır. *Kutadgu Bilig* günümüzde filoloji,

tarihi, felsefe, pedagoji, sosyoloji ve türkoloji alanlarında arařtırmalar devam etmektedir.

İnsanođunun hayatındaki iletiřim aracı olan “dil” yüzyıllardır çeřitli arařtırmaların konusu olmuřtur. Bizim bahsettiđimiz eser Türk dűnyasının ortak mirası olan *Kutadgu Bilig* dil özelliđi açısından incelense de, dille ilgili beyitler, yani “dil” kavramı bir tez konusu olarak ele alınmamıřtır. Eserdeki “dil” kavramını yansıtan anahtar kelimeler, mecazi sözler, epitetler Türk halklarının “dile” olan bakıř açısını, dűřüncelerini, kültürünü yansıtmaktadır. Tabii ki, bin yıl önce bir padiřah sarayında yazılmıř eserdeki “dil” kavramıyla günümüzdeki “dil” kavramını bir çizgiye koyamayız. Çünkü arasında yaklaşık on asır fark olan iki dönemin hayat tarzı, siyasi durumu bambařkadır. İřte bu iki devirdeki “dil” kavramının benzerlikleri ve farklılıklarını göstermek amacıyla *Kutadgu Bilig*’deki “dil” kavramını çağdař Kırgız Türkçesindeki dille ilgili atasözleriyle karřılařtırmaya karar verdik.

Yüksek lisans tezimiz giriř bölümü hariç üç temel bölümden ve sonuçtan ibarettir. Giriř bölümünde tezin amacıyla ilgili bilimsel meseleler, tezimizin içeriđindeki kaynaklar, uygulanmıř metodlar, iřimizin nasıl ve ne kadar iyi sonuçlandıđı hakkında bilgiler verildi.

Birinci bölümde Yusuf Has Hacıp ve onun *Kutadgu Bilig* destanı hakkında genel bilgi verilmiřtir. Bugüne kadar eserle ilgili birçok çalıřmalar yapıldı ve birçok önemli problemler çözüldü. Bunlara rađmen, konumuz *Kutadgu Bilig* olduđu için bilim adamlarının görüşlerini esas alarak ayrıntılı bilgi vermek istedik. Birinci bölüm dört paragraftan oluřuyor. Birinci paragrafta Yusuf Has Hacıp ve *Kutadgu Bilig* hakkında genel bilgileri içerir. İkinci paragrafta *Kutadgu Bilig*’in Kırgız Türkçesinde ele alınması, üçüncü bölümde Kırgız Türkçesindeki “dil” kavramının incelenmesi hakkında bilgi verildi. Arařtırmamızın bir parçası olarak çağdař Kırgız Türkçesindeki dille ilgili atasözleri de yer aldıđı için, birinci bölümün dördüncü paragrafında Kırgız atasözlerinin teorisine göz attık.

İkinci bölümde *Kutadgu Bilig*’deki “dil” kavramına lengüvistik kavramsal inceleme yapılmıřtır. Bu bölümde *Kutadgu Bilig*’deki dille ilgili beyitleri toplayıp, onları biliřsel-semantic gruplara ayırdık: 1. Dilin yararı ve zararı; 2. Dilin nitelikleri; 3. Dilin gücü; 4. Dilin miras olarak deđerlendirilmesi; 5. Dilin eđitim açısından önemi. Bu bölümde genel olarak, Türk halkları için “dil” nedir? Yusuf Has Hacıp kendi eserinde “dili” nasıl yansıtmıřtır? gibi sorularımıza cevap buluruz.

Üçüncü bölümde ise *Kutadgu Bilig*'deki "dil" kavramını yansıtmakta kullanılan metafora, epitet, mecazi kelimeleri çağdaş Kırgız Türkçesindeki atasözlerle karşılaştırıp bin sene içindeki "dil" kavramının benzerlikleri ve farklılıkları gösterildi. Bu bilgileri içeren yüksek lisans tezimiz sonuç bölümü ile tamamlandı.

Anahtar kelimeler: "Kutadgu Bilig", "dil", kavram, lügüistik kavramsal inceleme, atasözler, metafora, epitet.

АБСТРАКТ

Автор	: Кубатбек кызы Айкерим
Университет	: Кыргызско-Турецкий Университет “Манас”
Направление	: Филология (Тюркология)
Тип диссертация	: Магистерская диссертация
Количество страниц	: xx1 + 129
Год окончания	: 20.06.2019
Научный руководитель	: ф.и.д., доц. Бурул Сагынбаева

Эквивалентность концепта «язык» в поэме Юсуфа Баласагуни «Кутадгу билиг» в современном кыргызском языке

Основным объектом исследования настоящей диссертационной работы, как известно из самого названия, является концепт «язык» в произведении «Кутадгу билиг». Иными словами, в ходе исследования проводится лингвоконцептуальный анализ концепта «язык» в произведении «Кутадгу билиг», написанного 10 веков назад, а также осуществляется сравнение сведений в вышеуказанном произведении с пословицами о «языке» в современном кыргызском языке.

Юсуф Баласагуни родился примерно в 1015-1018 гг. в столице государства Караханидов городе Баласагун. Он был поэтом, философом, ученым, государственным деятелем, а также основателем литературы тюркских языков. Юсуф Баласагуни, будучи главным советником хана в государстве, владел несколькими языками и был сведущ в таких дисциплинах как литература, история, философия, астрономия, геометрия, география, химия и физика. Однако полной информации относительно его биографии очень мало.

Юсуф Баласагуни завершил работу над произведением «Кутадгу билиг» в течение 18 месяцев. Однако оригинал данного сочинения не был найден. До наших дней сохранились лишь три рукописные копии произведения. Первая копия

сочинения Юсуфа Баласагуни была найдена в 1439 году и до сих пор в качестве объекта исследования находится в фокусе внимания многих ученых и тюркологов. В то время как в Кыргызстане исследовательские работы по этому произведению были начаты лишь в 1965 году. В настоящее время продолжаются исследования «Кутадгу билиг» с точки зрения истории, философии, филологии, педагогики и социологии.

Язык, будучи основным средством общения между людьми в повседневной жизни, на протяжении многих веков являлся объектом исследования в различных аспектах. Кроме того, несмотря на то, что общее наследие тюркских народов произведение «Кутадгу билиг» исследовалось с точки зрения языковых особенностей, концепт «язык» никогда ранее еще не был объектом исследования в рамках диссертационной работы. Кодовые ключевые слова, метафоры, эпитеты, раскрывающие концепт «язык» в произведении Юсуфа Баласагуни, ярко отражают представления тюркских народов относительно “языка”, а также их мировоззрения и культуру. Несмотря на то, что два периода, разница во времени между которыми составляет десять веков, совершенно отличаются друг от друга как с точки зрения условий жизни, так и в плане политической ситуации, мы не можем также отрицать наличия много общего между ними. В связи с этим, мы решили сравнить концепт «язык» в произведении «Кутадгу билиг» с пословицами и поговорками, связанных с языком, в современном кыргызском языке с целью продемонстрировать сходства и различия концепта «язык» двух различных периодов.

Данная диссертационная работа состоит из введения, трех больших глав и заключения. Во введении раскрываются цели исследования, количество собранной информации, используемые методы, а также информация относительно того как и в какой степени были достигнуты положительные результаты в рамках настоящей исследовательской работы.

В первой главе дается содержательная информация о жизни выдающегося мыслителя Юсуфа Баласагуни и его произведения «Кутадгу билиг». Безусловно, можно утверждать, что на сегодняшний день было проведено очень много исследований по данному произведению, и по многим вопросам даже была поставлена точка. Тем не менее, так как объектом настоящего исследования является произведение «Кутадгу билиг», исходя из мнения многих ученых, мы решили более

подробно осветить этот вопрос. Первая глава состоит из четырех параграфов. Первый параграф исследовательской работы охватывает общую информацию относительно личности Юсуфа Баласагуни и его сочинения «Кутадгу билиг». Во втором параграфе идет речь об исследовании «Кутадгу билиг» в рамках кыргызского языкознания. Наряду с этим, далее в третьем параграфе дается информация относительно исследования концепта «язык» в кыргызском языкознании. В связи с тем, что в качестве объекта исследования диссертационной работы также рассматриваются пословицы, связанные с языком, в современном кыргызском языке, в четвертом параграфе первой главы раскрываются теоретические вопросы относительно кыргызских пословиц и поговорок.

Вторая глава исследования посвящена лингвоконцептуальному анализу концепта “язык” в произведении Юсуфа Баласагуни «Кутадгу билиг». В рамках этой главы были отобраны бейты (двустихия) из произведения «Кутадгу билиг», после чего, разделив на несколько групп, нами был осуществлен когнитивно-семантический анализ. 1) Польза-вред языка; 2) Качественная оценка языка; 3) Мощь языка; 4) Оценка языка в качестве наследия; 5) Воспитательное значение языка. В данной главе предпринимается попытка получить ответы на подобные вопросы: Какое значение имел «язык» для тюркских народов? Каким образом Юсуф Баласагуни сумел раскрыть концепт «язык» в своем произведении?

В третьей главе были продемонстрированы сходства и различия концепта «язык» в рамках двух различных отрезков времени, посредством сравнения пословиц и поговорок в современном кыргызском языке с метафорами, эпитетами и ключевыми кодовыми словами, раскрывающих концепт «язык» в произведении «Кутадгу билиг». Таким образом, в заключительной части были подведены итоги проведенной исследовательской работы.

Ключевые слова: *концепт, язык, Кутадгу билиг, лингвокультурный анализ, пословицы.*

ABSTRACT

Author	: Kubatbek kyzy Aikerim
University	: Kyrgyz-Turkish Manas University
Department	: Turkology
Type of thesis	: Master degree Thesis
Number of Pages	: xx1 + 129
Graduation Date	: 20/06/2019
Supervisor	: Assoc. Prof. Burul Sagynbaeva

The equivalency of the concept «language» in Zhusup Balasagun’s poem «Kutadgu Bilig» in the modern Kyrgyz language

The main object of research of the dissertation is the concept of “language” in “Kutadgu Bilig” as it is known from the title of the work. In other words, the linguo-conceptual analysis of the concept of “language” in poem (a written heroic epic poem) of “Kutadgu Bilig”, written more than ten centuries ago, is a comparison of the ideas expressed in it with proverbs related to “language” in the modern Kyrgyz language.

Zhusup Balasagun was born about 1015-1018 years in the city of Balasagun, which was the capital of the Karakhanids. He was a poet, philosopher, scientist, statesman and founder of the Turkish literature. He worked as an advisor to the Khan in the capital, studied several languages and knew fiction, history, philosophy, astronomy, geometry, geography, chemistry, physics. Information about the full life of Zhusup Balasagun is negligible.

His work “Kutadgu Bilig” had been written 18 months in Kashgar. The original of “Kutadgu Bilig” was not found. The work has reached us in triplicate. In 1439 the first manuscript was discovered, and since then it has interested scholars, scientists, turkologists as an object of research in various aspects. And in Kyrgyzstan since 1965 began to conduct research. At the present time historical, philosophical, pedagogical, sociological research of “Kutadgu Bilig” is ongoing.

“Language” as the main tool of communication in everyday life of human being has been the object of research in various aspects for centuries. Although the common heritage of the Turkic people, which we are talking about, was researched from the point of view of the

linguistic features of “Kutadgu Bilig” associated with the language of poems, that is, the concept of “language” was not the object of research at the dissertation level. Code key words, metaphors, epithets revealing the concept of “language” in the work, reflect the thoughts, worldview, culture of the Turkic people associated with the “language”. Despite the fact that the living conditions and political situation of the two medieval centuries were two different, we cannot admit that there are many communities. In order to identify similarities and differences in the concept of “language” in these two centuries, we decided to compare the concept of “language” in “Kutadgu Bilig” with proverbs and sayings related to the modern Kyrgyz language.

Dissertation work consists of three large parts and conclusion besides the introduction. The introduction provided information on scientific issues related to the objectives of the work, the amount of information contained, the methods used, and the extent to which positive results have been achieved.

The first part discusses on Zhusup Balasagun and his work “Kutadgu Bilig”. Of course, a lot of research was conducted until today and a lot of issues came to the end. However, the object of the research was “Kutadgu Bilig”, according to scholars we tried to give detailed information. The first part consists of four main paragraphs. The first paragraph contains general information about Zhusup Balasagun and “Kutadgu Bilig”. The second paragraph provides a research of “Kutadgu Bilig” in the Kyrgyz language. The third paragraph provides information on the research of the concept of “language” in the Kyrgyz Language. Since the proverbs related to language in the modern Kyrgyz language are also considered as the object of our research, in the fourth paragraph of the first part we found the correct theoretical overview of the Kyrgyz proverbs and sayings.

The second part is linguo-conceptual analysis of the concept of “language” in “Kutadgu Bilig” of Zhusup Balasagun. In this part we have chosen poems related to the language in the “Kutadgu Bilig”, and divided them into the cognitive-semantic groups. 1) Advantage and damage of language; 2) Qualitative assessment of language; 3) The power of language; 4) Assessment of language as heritage; 5) The educational value of the language. We are trying to find answers to such questions as “What is the significance of the “language” for the Turkic people as a whole in this part?” “How did Zhusup Balasagun reveal the concept of “language” in his works?”

The third part presents the metaphor, epithet, movable metaphorical code key words to reveal the concept of “language” in “Kutadgu Bilig” in comparison with proverbs related to the

modern Kyrgyz language, as well as differences and similarities of the concept of “language” within an intermediate period of ten centuries. Based on these data, the dissertation work is completed by the conclusion.

***Key words:** concept, language, Kutadgu bilig, analysis of the concept "language", proverb.*